

Jaworski, Wojciech

Prowincjonalne towarzystwa naukowe w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku

---

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 51/2, 195-201

2006

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wojciech Jaworski
Sosnowiec
Uniwersytet Śląski
w Katowicach

**PROWINCJONALNE TOWARZYSTWA NAUKOWE
W KRÓLESTWIE POLSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE XIX
I NA POCZĄTKU XX W.**

Kryterium wyodrębnienia pozawarszawskich towarzystw naukowych w Królestwie Kongresowym jest prowadzenie badań lub gromadzenie ich wyników¹.

Najliczniejsze wśród nich były stowarzyszenia lekarskie. 2 (14) lipca 1869 r. rosyjski minister spraw wewnętrznych zatwierdził statut wzorcowy towarzystw lekarskich, który nadawał im charakter dobrowolnych organizacji naukowo-zawodowych. W odniesieniu do pierwszej grupy celów miały one: badać stan sanitarny na obszarze działania, zagrożenia chorobami epidemicznymi, epizodycznymi i endemicznymi oraz gromadzić materiały statystyczne dotyczące zachorowań i śmiertelności. Członkami towarzystw mogli być lekarze, farmaceuci i weterynarze. Wydaje się, że powstawały one i działały przy pewnym poparciu ze strony władz, bowiem statut wzorcowy przewidywał współpracę z administracją państwową w zakresie organizacji służby zdrowia. Obok wymienionych form, działalność stowarzyszeń koncentrowała się na urządzaniu odczytów popularyzujących najnowsze osiągnięcia nauk medycznych.

Najstarszym spośród tego typu organizacji było Towarzystwo Lekarzy Guberni Płockiej z siedzibą w Płocku, które rozpoczęło działalność w 1872 r. Liczba jego członków wzrosła od chwili powstania do 1878 r. z 42 do 70. Później nastąpiła stagnacja, połączona nawet z okresowym zawieszeniem aktywności. Dopiero po 1892 r. nastąpiło ożywienie działalności².

Aleksander Janiszewski, Michał Jankowski i Józef Talko doprowadzili do zatwierdzenia 24 maja (5 czerwca) 1874 r. Towarzystwa Lekarzy Guberni Lubelskiej z siedzibą w Lublinie. Zebranie organizacyjne odbyło się w stolicy guberni już 21 czerwca (4 lipca) i wkrótce wstąpiło do niego 64 członków. Jednak później liczba lekarzy, farmaceutów i weterynarzy należących do stowarzyszenia zaczęła spadać, by w 1879 r. osiągnąć 40 osób. Prezesami zarządu do wybuchu I wojny światowej byli: Juliusz Kwaśniewski (1887–1888, 1896–1902), Aleksander Jaworowski (1888–1892, 1911–1912), Feliks Głogowski (1892–1895), Eligiusz Kuszelewski (1895–1896), Władysław Słowiński (1902–1911) i Stanisław Dobrucki (1913–1914). Towarzystwo lubelskie prowadziło aktywną działalność badawczą i popularyzatorską³.

Grupa lekarzy wniosła 24 stycznia (5 lutego) 1875 r. podanie o zatwierdzenie statutu Towarzystwa Lekarzy Guberni Kaliskiej z siedzibą w Kaliszu do ministra spraw wewnętrznych, co nastąpiło 14 (26) października 1876 r. Stowarzyszenie rozpoczęło działalność 26 maja (7 czerwca) 1877 r. i wówczas skupiało ono 11 lekarzy. W 1878 r. do organizacji należało 27 lekarzy, 6 aptekarzy i 3 weterynarzy (łącznie 36 osób), w 1896 r. – 37 członków, a w 1912 r. – 31. Prezesami zarządu towarzystwa byli: Józef Rymankiewicz (1877–1878, 1889–1898), Waldemar Weiss (1878–1879, 1883–1885), Kazimierz Mieszczański (1879–1882), Adam Drozdowski (1898–1903, 1904–1910, 1912–1914) i Fryderyk Wilhelm Rüdiger (1903–1904)⁴.

Lekarze niemieccy, polscy i żydowscy doprowadzili do zatwierdzenia przez cesarza Aleksandra III 31 sierpnia (12 września) 1886 r. statutu Towarzystwa Lekarzy w Łodzi. Na przełomie 1895 i 1896 r. należało do niego 42 członków. Dominującą rolę wśród nich odgrywali Niemcy i spośród nich pochodzili prezesi zarządu: Juliusz Moher (1886–1897), Karol Jonscher (1897–1907) i Alfred Krusche (1907–1919)⁵.

Łódzkie towarzystwo obejmowało swym zasięgiem północną część guberni piotrkowskiej i to przyczyniło się do utworzenia w jej południowej części Częstochowskiego Towarzystwa Lekarskiego. Zostało ona zarejestrowane 6 (19) maja 1901 r. przez ministra spraw wewnętrznych⁶.

Również Aleksander III zatwierdził 22 października (3 listopada) 1893 r. statut Suwalskiego Towarzystwa Lekarskiego⁷. W 1895 r. rozpoczęto starania o legalizację Towarzystwa Lekarskiego w Radomiu, ale nastąpiła ona dopiero 15 (28) czerwca 1902 r. na podstawie decyzji ministra spraw wewnętrznych⁸. W 1904 r. założono Towarzystwo Lekarskie w Kielcach⁹.

Ogólny charakter Towarzystwa Lekarzy w Łodzi spowodował, że stomatolodzy pozostający w konflikcie z nieposiadającymi pełnych kwalifikacji akademickich dentykami postanowili utworzyć samodzielną organizację reprezentującą ich potrzeby zawodowe oraz zainteresowania naukowe. 12 (25) stycznia 1904 r. doprowadzili oni do rejestracji przez ministra spraw wewnętrznych Łódzkiego Towarzystwa Odontologicznego¹⁰.

Istniejące w Cesarstwie Rosyjskim ograniczenia tworzenia i działalności organizacji społecznych zostały prawie całkowicie zniesione przez manifest cesarza Mikołaja II z 17 (30) października 1905 r., zaś tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4 (17) marca 1906 r. Oba akty prawne umożliwiły prawie nieskrępowaną działalność towarzystw naukowych. Od tego czasu rejestracja organizacji tego typu należała do właściwych urzędów gubernialnych do spraw stowarzyszeń i związków.

Powstające do 1906 r. towarzystwa lekarskie miały charakter organizacji wielonarodowych i wielowyznaniowych. Należeli do nich głównie: Niemcy, Polacy, Rosjanie i Żydzi. Od przełomu XIX i XX w. narastały także w polskim środowisku medycznym nastroje narodowe. Na wniosek Polaków i propolskich asymilatorów wyznania mojżeszowego 22 grudnia 1907 r. (4 stycznia 1908 r.) zarejestrowano Towarzystwo Lekarzy Polskich w Częstochowie. Prezesami jego zarządu byli Józef Marczewski (1908–1910) i Władysław Wrześniowski (1910–?)¹¹. Powstałe w 1901 r. pierwsze częstochowskie towarzystwo lekarskie zostało wówczas zdominowane przez Żydów.

W prężnie rozwijającej się gospodarczo guberni piotrkowskiej stale rosła liczba lekarzy. Działające ich stowarzyszenia w Częstochowie i Łodzi nie zaspakajały istniejących potrzeb. Doprowadziło to do zalegalizowania Towarzystwa Lekarzy Zagłębia Dąbrowskiego w Będzinie 10(23) lutego 1911 r., Towarzystwa Lekarzy w Piotrkowie 11(24) lutego 1913 r. oraz Częstochowskiego Towarzystwa Odontologicznego 10(23) czerwca 1910 r. Pierwszym prezesem stowarzyszenia będzińskiego został wybrany Józef Czajkowski¹².

Nasilający się konflikt między łódzkimi stomatologami a dentydami doprowadził także do powołania do życia własnej organizacji zawodowo-naukowej przez drugich. Założycielami Stowarzyszenia Dentystów w Łodzi byli członkowie żydowskiej rodziny Żadewiczów, a rejestracja nastąpiła 26 sierpnia (8 września) 1906 r. Na czele jego zarządu stanął Adolf Żadewicz¹³.

Od początku XX w. działały w ramach Towarzystwa Lekarzy w Łodzi dwie sekcje (koła) – lekarzy fabrycznych oraz pediatriów. Członkowie pierwszej z nich zalegalizowali 22 grudnia 1907 r. (4 stycznia 1908 r.) samodzielne Towarzystwo Lekarzy Fabrycznych. Większość jego członków stanowili zasymilowani Żydzi¹⁴.

W latach 1909–1914 lekarze warszawscy prowadzący praktykę sezonową w Ciechocinku próbowali założyć Stowarzyszenie Lekarzy Kuracyjnych¹⁵.

Nie udało się zalegalizować w 1912 r. Towarzystwa Farmaceutycznego Guberni Radomskiej z siedzibą w Radomiu, które miało łączyć w swej działalności cele zawodowe i naukowe¹⁶.

Od połowy XIX w. gruźlica stała się w środowisku biedoty miejskiej chorobą o cechach epidemii. Niezbędne stało się powołanie do życia w wielkich miastach wyspecjalizowanych organizacji mających na celu przeciwdziałanie i zwalczanie choroby, a także prowadzenie badań nad jej uwarunkowaniami oraz prowadzenie statystyki zachorowań i śmiertelności.

Z inicjatywy grupy lekarzy zarejestrowane zostało 3 (16) maja 1908 r. Towarzystwo Walki z Tuberkulozą w Łodzi, 19 lutego (4 marca) 1909 r. Lubelskie Towarzystwo Walki z Suchotami oraz 29 marca (11 kwietnia) 1913 r. Towarzystwo Walki z Tuberkulozą w Kaliszu. Prezesem zarządu lubelskiego stowarzyszenia była w latach 1911–1914 Róża Mączewska¹⁷.

Słabo rozwijały się pozawarszawskie towarzystwa naukowe w pozostałych dziedzinach. Grupa niemieckich nauczycieli i fabrykantów doprowadziła do legalizacji 11 (24) stycznia 1913 r. Łódzkiego Towarzystwa Przyrodniczego, które postawiło sobie za cel prowadzenie badań i założenie muzeum historii naturalnej. W celu podniesienia wysokości plonów właściciele ziemscy powołali do życia Lubelskie Towarzystwo Badań Rolniczych przy miejscowym okręgowym towarzystwie rolniczym. Jego statut zarejestrowano 8 (21) grudnia 1909 r. Natomiast niepowodzeniem zakończyła się próba założenia przez dyrektora i radę Puławskiego Instytutu Rolnictwa i Leśnictwa w 1909 r. Naukowo-Łowieckiego Kółka Studentów¹⁸.

Już w 1903 r. niemieccy przemysłowcy dr Alfred Biderman, Juliusz Kunitzer i Henryk Grohman próbowali utworzyć Zebranie Techników w Łodzi, które stawiało przed sobą cele naukowo-techniczne. Dopiero jednak polskim inżynierom udało się doprowadzić do zatwierdzenia 13 (26) września 1908 r. Towarzystwa Technicznego w Łodzi. Dyrektorzy kopalni węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim byli założycielami Stowarzyszenia Techników w Sosnowcu, które zalegalizowano 4 (17) stycznia 1914 r.¹⁹.

Grupa rosyjskich nauczycieli i gubernialnych urzędników oświatowych powołała do życia 31 lipca (13 sierpnia) 1906 r. Płockie Kółko Pedagogiczne. Miało ono rozwijać wiedzę pedagogiczną i psychologiczną, a także gromadzić materiały z zakresu obu dziedzin nauki. Wspólnie Niemcy, Polacy i Rosjanie doprowadzili do zarejestrowania 11 (24) lutego 1910 r. Łódzkiego Towarzystwa Etymologicznego, które miało objąć swym zasięgiem całe Królestwo Polskie. Brak jakichkolwiek informacji na temat jego działalności²⁰.

Obok wyspecjalizowanych organizacji naukowych tworzono również towarzystwa interdyscyplinarne. 15 (28) grudnia 1906 r. zalegalizowano Towarzystwo Naukowe Płockie z inicjatywy dziennikarza Adama Grabowskiego, księdza Tomasza Kowalewskiego oraz lekarzy Adama Macieszy i Aleksandra Zalewskiego. Najważniejszymi celami było utrzymanie zbiorów bibliotecznych Gustawa Zielińskiego ofiarowanych przez jego syna Józefa oraz założenie muzeum, co nastąpiło w 1912 r. Istnieją mało wiarygodne przesłanki, że w sąsiednim Sierpcu przed I wojną światową miał działać oddział towarzystwa²¹.

Niemieccy, polscy i żydowscy inżynierowie, lekarze i farmaceuci razem doprowadzili do zarejestrowania 5 (18) maja 1910 r. Towarzystwa „Muzeum Nauki i Sztuki” w Łodzi. W 1913 r. jego prezesem został wybrany asymilator propolski wyznania mojżeszowego – lekarz dr Mieczysław Kaufman. Natomiast zalegalizowane 3 (16) kwietnia 1910 r. Lubelskie Towarzystwo Naukowo-Literackie było

rezultatem starań samych Polaków, wśród których byli adwokaci, lekarze, nauczyciele i właściciele ziemscy z guberni lubelskiej. Jego prezesami byli lekarz Mieczysław Biernacki (1910–1912) i Bolesław Hilczyński (1912–?). Polscy mieszcianie i właściciele ziemscy byli założycielami Towarzystwa „Muzeum Lubelskie”, które wpisano do rejestru stowarzyszeń 4 (17) marca 1914 r. Nie rozpoczęło ono jednak działalności wobec wybuchu wojny światowej²².

Jedyną prowincjonalną organizacją założoną tylko przez wyznawców judaizmu było zalegalizowane 16 (29) kwietnia 1914 r. Żydowskie Towarzystwo Statystyczne w Łodzi, utworzone na wzór identycznego istniejącego w Wilnie. Także i ono nie zdołało praktycznie funkcjonować²³.

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. powstały prowincjonalne towarzystwa naukowe w Królestwie Polskim. Najliczniejsze wśród nich były stowarzyszenia lekarskie. Obok celów naukowych ważną rolę w ich działalności odgrywała popularyzacja nauki, a także funkcja klubowa. Były one miejscem nowoczesnych form życia towarzyskiego. Spośród 30 zalegalizowanych organizacji, aż 16 założono w guberni piotrkowskiej, w tym 6 w Łodzi, która była drugim co do wielkości miastem Królestwa Kongresowego. Pięć stowarzyszeń założono w Lublinie, a po trzy w Częstochowie, Kaliszu i Płocku. Większość towarzystw naukowych pod względem składu założycieli i członków miało charakter wielonarodowy i wielowyznaniowy. Tylko nieliczne z nich ograniczały się do jednej grupy. Najbardziej aktywnymi w ich tworzeniu byli przedstawiciele wolnych zawodów, burżuazja i ziemiaństwo.

Przypisy

¹ Źródła do komunikatu zostały zgromadzone w części z środków Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu badawczego „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914” realizowanego w latach 1999–2002 – grant nr 1HO1G 03517. Z uwagi na obowiązywanie w badanym okresie w Królestwie Kongresowym kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację uwzględniającą kalendarz gregoriański. Artykuł pomija prowincjonalne oddziały towarzystw warszawskich lub ogólnorosyjskich.

² Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁódź), Rząd Gubernialny Kaliski (RGK), sygn. 7735: B. K o n a r s k a - P a b i n i a k : *Inteligencja w życiu kulturalno-literackim Płocka w latach 1864–1890*. [w:] *Problemy życia literackiego w Królestwie Polskim 2 połowy XIX w.* Red. S. F r y b e s . Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 172, 181; t a ż : *Życie kulturalno-literackie Płocka w 2 połowie XIX w.* Płock 1994, s. 78.

³ Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (KGL), sygn. 1898:101, 1899:164, 1900:152; R. B e n d e r : *Ruch naukowy w Lubelskiem w XIX i XX w.* [w:] *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL „Summarium” 1973, nr 2, s. 30; Z. J a s i ń s k a : Lubelskie Towarzystwo Lekarskie 1874–1951.*

W setną rocznicę założenia. „Archiwum Historii Medycyny”, t. 38 (1975) z. 3–4, s. 250–251; S. K o w a l c z y k : *Lubelskie Towarzystwo Lekarskie 1874–1944. Działalność naukowa. Cz. I i II. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio D Medicina”* vol. 16 (1961) s. 1–26.

⁴ APLódź, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego (K GK), sygn. 566; APLódź, R GK, sygn. 7735, 7856; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (K GGW), sygn. 2803; Z. K l e d e c k i : *125 lat Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego (1877–2002)*. [w:] *125 lat Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego 1877–2002. Księga pamiątkowa*. Kalisz 2002 s. 7–11; Z. K l e d e c k i : *Władze Kaliskiego Towarzystwa Lekarskiego od 1877 do 2002 r.* [w:] *125 lat Kaliskiego...* s. 54–63.

⁵ AGAD, K GGW, sygn. 2803, APLódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski (R GP)-Kancelaria Prezydialna (Prez), sygn. 294; APLódź, R GP-Wydział Administracyjny (Adm), sygn. 5997; *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*. Seria II. Wyd. S. G o d l e w s k i . T. 2 (nr 138) Warszawa 1888 s. 286–301; J. F i j a ł e k : *Działalność lekarzy na rzecz rozwoju społecznych form opieki zdrowotnej w Łodzi (do 1914 r.)*. „Rocznik Łódzki”, t. 17 (20) s. 58; J. F i j a ł e k , J. I n d u l s k i : *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*. Łódź 1990 s. 107; M. J a s k u l s k i : *Stowarzyszenia kulturalne. Przyczynek do dziejów aktywności łódzian w latach 1824–1914*. „Miscellanea Łódzkie” 1993 nr 1 s. 71; W. P u ś : *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*. Łódź 2001 s. 187.

⁶ AGAD, K GGW, sygn. 2803; APLódź, R GP-Prez, sygn. 294.

⁷ AGAD, K GGW, sygn. 2803; *Zbiór praw...* t. 18 (nr 288). Warszawa 1894, s. 696–713.

⁸ Archiwum Państwowe w Radomiu (APRad), Kancelaria Gubernatora Radomskiego, sygn. 358; APRad, Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków, sygn. 10.

⁹ T. K o b a - R y s z e w s k a , S. K o b a : *Działalność Kieleckiego Towarzystwa Lekarskiego w latach 1904–1923*. „Studia Kieleckie” 1980 nr 4, s. 7–12.

¹⁰ APLódź, R GP-Prez, sygn. 294; J. F i j a ł e k , J. I n d u l s k i : *Opieka...* s. 108, 119.

¹¹ AGAD, K GGW, sygn. 7445; APLódź, R GP-Prez, sygn. 553.

¹² Tamże, sygn. 819, 892, 1061; Niezgodnie z faktami przedstawia E. K o c o t powstanie Towarzystwa Lekarzy Zagłębia Dąbrowskiego; zob. t e n ż e : *90 lat Towarzystwa Lekarzy Zagłębia Dąbrowskiego w Sosnowcu*. „Rocznik Sosnowiecki”, t. 5 (1996), s. 77.

¹³ AGAD, K GGW, sygn. 2719, 2803; APLódź, R GP-Prez, sygn. 303; J. F i j a ł e k , J. I n d u l s k i : *Opieka...* s. 108, 119.

¹⁴ AGAD, K GGW, sygn. 7445; APLódź, R GP-Prez, sygn. 556; J. F i j a ł e k , J. I n d u l s k i : *Opieka...* s. 108, 133.

¹⁵ Archiwum Państwowe miasta stołecznego Warszawy, Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 657, 1107.

¹⁶ APRad, UGRds.Stow, sygn. 43.

¹⁷ APLub, K GL, sygn. 1914:31st.II; APLub, Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (L GUds.Stow), sygn. 141; APLódź, K GK, sygn. 2508; APLódź, R GP-Prez, sygn. 608; R. B e n d e r : *Ruch...* s. 30; J. F i j a ł e k , J. I n d u l s k i : *Opieka...* s. 226–228.

¹⁸ APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 23; APLub, Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny Referat I inspektorsko-nadzorczy, sygn. 1909:58; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1041.

¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2437; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6969; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 652, 1153.

²⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 787.

²¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; M. K e i f f e r : *Zarys dziejów Towarzystwa Naukowego Płockiego*. [w:] *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820–1830, 1907–1957. Szkice i materiały*. Płock 1957, s. 23–32. A. P a p i e r o w s k i , W. K o w a l s k i : *Z historii Towarzystwa Naukowego w Płocku. Zapomniany oddział*. „Notatki Płockie” 1997 nr 4 s. 3–8.; A. P ę c z a k : *Trzy statuty Towarzystwa Naukowego Płockiego*. [w:] *Towarzystwo...* s. 65–69; H. R u t s k a : *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820–1830, 1907–1928. Notatka historyczna*. Płock 1929 s. 5–7.

²² APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 16, 110, 111; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 812.

²³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1168.